

Maurizio Levak

Robert Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u kasnoj antici od Dioklecijana do Justinijana*, Povijest hrvatskih zemalja u antici, 2, Zagreb: Leykam international, 2012., 268 str.

Nakon knjige *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana* (Zagreb 2009.) Robert Matijašić je u Leykamovoj seriji Povijest hrvatskih zemalja u antici objavio i drugi svezak *Povijest hrvatskih zemalja u kasnoj antici od Dioklecijana do Justinijana*, upotpunivši time sintezu najstarije povijesti prostora hrvatskih zemalja. Serija je dio biblioteke Hrvatska povijest kojoj je urednik Neven Budak.

Knjiga obuhvaća, kako i naslov jasno naznačuje, razdoblje od 284. (stupanje Dioklecijana na vlast u istočnom dijelu Carstva; u „Predgovoru“ se Matijašić ipak odlučuje za 285., u neskladu s naslovom drugoga poglavlja) do 565. godine (Justinijanova smrt), s time da se u posljednjem poglavlju („Epilog antike“) autor osvrće i na događanja i procese tijekom druge polovice VI. i prve polovice VII. stoljeća. Tekst, odlukom urednika koja se odnosi na cijelu biblioteku, ne sadrži podrubne bilješke, nego je na kraju svakoga poglavlja navedena osnovna literatura o temi – najprije opća djela, a potom tekstovi koji se bave određenim zemljopisnim ili tematskim cjelinama. Ipak, na pojedinim se mjestima u tekstu autor u zagradama poziva na povijesne izvore.

Kako je u „Predgovoru“ (9-10) autor i napomenuo, o prostoru hrvatskih zemalja u to doba „koje je u svakom smislu bilo prijelomno za hrvatska područja, ali i za cijeli europsko-sredozemni prostor“ nije do ove napisana ni jedna cjelovita sinteza, što mu je svakako bio jak poticaj i izazov da se prihvati njezina pisanja. Već je zbog toga ona privukla pozornost znanstvene javnosti koja je na takvo djelo i predugo čekala. Odgovor je na pitanje o uzrocima takve „rupe“ u hrvatskoj historiografiji u tome što su povjesničari koji se bave proučavanjem antike svoja istraživanja (pre)često završavali s vremenom Dioklecijanove vladavine (a u najboljem slučaju s vrlo oskudnim informacijama za razdoblje od Dioklecijana do 476.), a medievisti svoja počinjali s dolaskom Slavena u VII. stoljeću, ali ovdje nije mjesto za razmatranje razloga koji su doveli do takvoga stanja. Svakako treba spomenuti da su u novije vrijeme izašla dva vrijedna djela koja se bave kasnoantičkim razdobljem u nas, ali na regionalnoj razini, kojima su autori Vladimir Posavec (*Dalmacija u vrijeme Marcelina i Julija Nepota*, Split 2007.) i Hrvoje Gračanin (*Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*, Zagreb 2011.), s time da se jedna bavi užim, a druga znatno širim vremenskim rasponom od Matijašićeve knjige.

U „Uvodu“ (11-41) Matijašić donosi kronološke odrednice i navodi najvažnije izvore za historiografiju kasne antike hrvatskih zemalja. Među kronološkim odrednicama izdvaja Dioklecijanovo i Konstantinovo doba kao moguće početke kasnoantičkoga povijesnog razdoblja, a nabraja i događaje koji mogu označavati njegov svršetak. Prikazuje povijest proučavanja kasne antike i najvažnije autore od XVIII. do XX. stoljeća s glavnim tezama o uzrocima propasti Rimskoga Carstva, što je bila tema koja je zaintrigirala još prosvjetiteljske povjesničare. Zemljopisno područje kojime će se knjiga baviti omeđuje Istrom, Julijskim Alpama, Dravom, međuriječjem Drine i Morave te Jadranom, napominjući da se ono u promatrano vrijeme „zbog svog zemljopisnog i geopolitičkog položaja nalazilo u žarištu nekih od zbivanja koja su oblikovala tijek opće povijesti“. Podrobno prikazuje najvažnije povijesne izvore i njihove autore, uz ocjene njihove pouzdanosti.

U drugom poglavlju, „Dioklecijan i tetrahija, 284. – 324.“ (42-69, bibliografija 70-73), obrađeno je razdoblje od stupanja Dioklecijana na vlast do početka Konstantinove samovlade. Posebna je pozornost posvećena progonima i potom usponu kršćanstva te, možda nesrazmjerno njezinoj ulozi (5 i pol stranica od ukupno 18), Dioklecijanovoj palači u Aspalatu. Od zanimljivosti možemo spomenuti da Matijašić navodi da je procjena kvalitete zemlje pomaknuta sa svakih pet na svakih petnaest godina u vrijeme Dioklecijana (48), u suprotnosti s uvriježenim mišljenjem kako je Dioklecijan odredio petogodišnji raspon, a da je do petnaestogodišnjega došlo za Konstantina (počevši od 312.).

„Konstantin i njegovi nasljednici, 324. – 395.“ (74-111, bibl. 112-116) bavi se znatno širim razdobljem, zbog čega je i opsežnija cjelina. Kao i u prethodnom poglavlju, autor se trudio ostvariti ravnotežu između zastupljenosti „svjetske“ i regionalne povijesti, svjestan da se ne može povijest hrvatskih zemalja prikazati izvan konteksta događanja na razini Carstva. U velikoj mu je mjeri pomoglo i to što su se u to doba mnogi događaji od širega značaja odigrali u Drugoj Panoniji jer je Sirmij bio jedan od najvažnijih gradova u državi i jedna od carskih prijestolnica, a kopnena komunikacija koja je povezivala Akvileju i Sirmij postala najvažnijom ili među najvažnijima u Carstvu, mnogi su carevi potjecali iz budućih hrvatskih zemalja („ilirski carevi“), ali je to područje bilo i jedno od najugroženijih uz državne granice. Osim političkih događaja – smjena i međusobnih borbi vladarâ te barbarskih provala – obrađeni su i sukobi oko vjerskih pitanja, prvenstveno kršćanskih teoloških prijepora koji su se odražavali na političku stabilnost.

Ovo poglavlje sadrži i potpoglavlje „Gradovi, društvo i gospodarstvo Dalmacije i Panonije u 4. stoljeću“ (102-111), koje pomalo narušava „statiku“ koncepcije knjige jer vremenski pokriva i prethodno poglavlje, a ne samo ono unutar kojega se nalazi. Autor je, baveći se u „glavnom“ tekstu ipak prvenstveno političkom poviješću, htio zasebno prikazati društvene i gospodarske procese koji su preobražavali rimsko društvo IV. stoljeća. Iako za većinu razmatranoga područja postoji vrlo malo podataka, Matijašić je uspio rekonstruirati sliku gospodarskih, društvenih i kulturnih odnosa (problem radne snage u poljodjelstvu i smanjivanje proizvodnih kapaciteta, promjene u važnosti komunikacijskih pravaca, novi razmjeri i karakter trgovine, državno monopoliziranje strateških djelatnosti, razvoj prema gospodarskoj samodostatnosti manjih područja, opadanje javnih investicija, promjene u urbanoj kulturi i kriza upravljanja gradovima, dovršetak procesa romanizacije, početak razvoja kršćanske sakralne arhitekture i umjetnosti), gdje naglašava prevladavanje stagnacijskih značajki, a ne, kako se često tumači, degradacijskih.

„Od podjele Carstva do pada Zapadnog Rimskog Carstva, 395. – 476.“ (117-159, bibl. 160-165) doba je urušavanja zapadne rimske države i društva. Od smrti Teodozija I. Carstvom nikada više ne će upravljati jedan car, a njegove će se polovice sve više međusobno udaljavati. Zapadni će dio sve teže podnositi udarce brojnih barbarskih provala, a na njegovu će se ozemlju skrasiti brojni „narodi“ koji su prešli granicu, pa čak i oni koji su prvotno provalili na područje Istočnoga Carstva. Autor upozorava da je područje hrvatskih zemalja i u ovome razdoblju bilo poprištem mnogih događaja od važnosti za cijelu državu. Smatra da je u historiografiji preuveličana „neovisnost“ Dalmacije u vrijeme Marcelina i Julija Nepota (prije 476.), premda su njezini upravitelji, kao i glavnina drugih na Zapadu u pokrajinama u kojima nisu upravljali barbari, imali vrlo visoku razinu samostalnosti u odlučivanju (137). Prema Matijašiću, Zapadno je Rimsko Carstvo svrgnućem Romula Augustula i komadanjem u nekoliko samostalnih političkih cjelina „fizički prestalo postojati, (a) pravno se ono ugasilo 480. smrću Julija Nepota“ (145).

Potpoglavlje „Gradovi, društvo i gospodarstvo Dalmacije i Panonije u prvoj polovici 5. stoljeća“ (145-159) opsežnije je i bogatije od istovrsnoga u prethodnome poglavlju iako

obrađuje upola kraće razdoblje. Kao što su u razmatranom vremenu rasle razlike između Zapadnoga i Istočnoga Carstva, tako su se međusobno udaljavale Panonija i Dalmacija. Dok je prva proživjela razaranja i depopulaciju, u drugoj je život nastavljen. Gradovi su tamo još bili na nogama, a i gospodarstvo je funkcioniralo, premda u reduciranom obliku. Glavna aktivnost gradskih zajednica bila je usmjerena na obnavljanje i održavanje bedema kao jamaca sigurnosti. U Panoniji su mnogi gradovi razoreni, a o sudbini drugih nema podataka. Vlasti su pokušavale održati porezni sustav prikupljanjem podavanja u naturi, a manjak radne snage vezivanjem obrađivača za zemlju. Opća nesigurnost uzrokovala je nastanak novih utvrđenih naselja, od kojih su mnoga nastala prilagodbom rustičkih vila ili na mjestima nekadašnjih gradina na uzvisinama. Kršćanstvo nije još u potpunosti prevladalo, ali je zauzelo vodeće mjesto u gradskoj zajednici i državnom vrhu. Autoru su se potkrale manje greške, npr. piše da se Novigrad, Umag, Sipar i Savudrija prvi put u izvorima pojavljuju kod Anonima Ravenjanina (150-151), ali to ne vrijedi za Savudriju, koju nalazimo na Peutingerovu zemljovidu (*Silvo*). Pulska je, pak, krstionica srušena u XIX., a ne u XVIII. stoljeću (155).

Slijedi poglavlje „Odoakar i Ostrogoti, 476. – 535.“ (166-187, bibl. 188-192), koje obrađuje razdoblje barbarskih kraljevstava u Italiji i današnjim hrvatskim zemljama. Nakon smrti Julija Nepota, Odoakar je zavladao i Dalmacijom. Formalno gledano, njegova je vlast nad Italijom i pripadajućim joj zemljama bila legitimna jer je vladao uz carevu suglasnost i priznavao njegovo vrhovništvo. Isto vrijedi i za Teodorika, koji je sa svojim Ostrogotima uz carevo odobrenje provalio u Italiju, srušio Odoakra i uspostavio svoju vlast. Ni Ostrogoti nisu zadirali u ustanove rimskoga društva, upravljajući zemljom kao vojna elita. Iako su predstavljali značajnu manjinu i bili u određenoj mjeri zahvaćeni romanizacijom, nisu bili podložni asimilaciji zbog pripadnosti arijevske crkvi. Pronađen je način političkoga suživota s rimskom aristokracijom i katoličkom („nicejskom“) crkvom, pa je država bila stabilna. Autor na više stranica opisuje značajke ostrogotske uprave, pravilno procijenivši da treba čitatelju podrobnije objasniti njezine specifičnosti jer je to razdoblje bitno manje zastupljeno u literaturi od prethodnoga i onoga koje je slijedilo za njim. I u našim je krajevima stanje tada bilo relativno mirno i stabilno jer je održan „politički, gospodarski i kulturni kontinuitet svakodnevnog života, iako ne bez poteškoća“ (177). Ovo poglavlje nema, poput prethodna dva, potpoglavlje o društvenim i gospodarskim odnosima, ali se sadržaji koji se na to odnose nalaze unutar teksta. Relativno kratkotrajna Odoakrova vlast nije u našim krajevima ostavila osobita traga, a iz ostrogotskoga je doba ostalo pisanih i materijalnih tragova koji više svjedoče o kontinuitetu nego o dubljim promjenama.

„Justinijanovo doba, 535. – 565.“ (193-219, bibl. 220-226) zatvara vremenski luk najavljen u naslovu knjige. Doba Justinijana I. Matijašić već vidi kao bizantsko, priklanjajući se autorima koji smatraju da se o Bizantu može govoriti od VI. st., dakle i prije Heraklijevih reformi. Za Justinijanovu politiku tvrdi da joj je krajnji cilj bio „ponovno osvajanje nekadašnjih zemalja koje su činile Rimsko Carstvo“ (193), što je čest stav u historiografiji, ne objašnjavajući zašto su se osvajanja zadržala na sjevernoj Africi, Italiji s Dalmacijom i dvjema južnim Panonijama te manjem dijelu Hispanije. Osvrćući se na pitanje kada je Istra došla pod bizantsku vlast, navodi da su stariji povjesničari smatrali da se to dogodilo najvjerojatnije 538. – 539., ali da tome nema oslonca u izvorima, „stoga se misli da je Istra pod Bizant potpala ipak znatno kasnije, možda tek 552.“ (200). Autor zaključuje da Justinijan nije poduzeo korjenite reforme u državnom ustroju, ali je proveo niz promjena koje su „uspostavile novi smjer bizantske države, osobito u odnosu prema provincijama“, posebno ukazujući na važne odredbe njegove Pragmatičke sankcije (207).

U potpoglavlju „Društvo, Crkva i gospodarstvo Dalmacije i Panonije u 6. stoljeću“ (208-219) prikazane su prilike i odnosi u širem vremenskom rasponu nego u nosećem poglavlju,

što je jasno naznačeno u naslovu. Po okončanju ratnih aktivnosti bizantsko-ostrogotskoga sukoba, koje su u Dalmaciji, a potom i u Istri, trajale kraće i bile manjega intenziteta nego na Apeninskom poluotoku, nastupilo je razdoblje političke i gospodarske stabilnosti uzrokujući procvat gradova na istočnojadranskoj obali. Gradnja brojnih novih crkava u gradovima i njihovoj okolici pokazuje i financijsku snagu tadašnjih gradskih zajednica, premda autor upozorava da su gotovo sva sredstva za javne gradnje bila usmjerena prema vjerskim objektima (s izuzetkom obnove gradskih fortifikacija). Tako tvrdi i za Eufrazijevu baziliku, očito se ne slažući s pretpostavkama da je u tim investicijama sudjelovala i carska blagajna. Primjeren prostor posvećen je i procesu nastanka i razvoja novih utvrđenih naselja i pribježišta na uzvisinama u unutrašnjosti te gradnji niza utvrda na istočnojadranskom plovidbenom putu. Što se tiče Shizme triju poglavlja, autor razloge dugotrajna otpora biskupa akvilejske i milanske nadbiskupije Carigradu i Rimu vidi samo u teološkim pitanjima.

Posljednje poglavlje, „Epilog antike“ (227-237, bibl. 239-242), donosi pregled događaja i procesa u poslijejustinijanskom razdoblju, zalazeći i u prvu polovicu VII. stoljeća. Iako (autor piše da) je Justinijan „u Italiji i Istri odvojio civilnu od vojne vlasti“ (227; što bi trebalo značiti da je u prethodnom vremenu bila objedinjena), za vladavine se njegovih nasljednika do kraja stoljeća zamjećuje sve veća prevlast vojnih nad civilnim dužnosnicima, kojima su ovlasti znatno sužene. Naglašava se značaj procesâ deurbanizacije i kastrizacije napominjući da nisu posebnost područja kojime se Matijašićeva knjiga bavi, nego su obilježili kasnoantičko-ranosrednjovjekovna stoljeća cjelokupnoga ozemlja nekadašnjega Zapadoga Rimskog Carstva, kao i dijelove Istočnoga. Kao istarski primjeri gradova nastalih za kastrizacije navode se Umag, Novigrad i Piran (228-229). U Panoniji se je (istočno)rimaska vlast ugasila padom Sirmija u avarske ruke, a u to vrijeme i Slaveni postaju trajna opasnost po preostala područja pod vlašću Carigrada, dok je za obranu njegovih posjeda u Italiji, ugroženih od Langobarda, osnovan Italski (Ravenski) egzarchat. Kraj jednoga povijesnog razdoblja obilježen je gašenjem života u mnogim panonskim i dalmatinskim gradovima koji su u prijašnjim stoljećima bili u punom cvatu, ali i nastankom novih, od kojih će neki odigrati izuzetno važnu ulogu u budućnosti tih zemalja.

Knjigu zaključuju „Kratice nizova i časopisa“ (243) i „Prilozi“ (šest povijesnih zemljovida, 244-251) te kazala osobnih imena (254-260) i imena mjesta (261-267).

Kako nema knjige bez greške, nije ni ova izuzetak. Ne bi ih trebalo ni spominjati jer je iz konteksta jasno da je riječ o nesvjesnim previdima do kojih dolazi pri svakom pisanju o tematici koja je piscu „u malom prstu“, ali smatramo da bi mogle uzrokovati poteškoće u razumijevanju i zbunjivati manje upućenoga čitatelja, kao i studente. Na nekoliko se mjesta pojavljuju pogrešna imena, primjerice Karin umjesto Kar (42, 13. redak), Maksencije umjesto Maksimijan (61, 14.), Focije umjesto Fotin (81, 10.) ili vremenske odrednice, primjerice da je Markomanski rat bio u III. st. (176) ili da je mlađi Honorije naručio gradnju salonitanske bazilike „pred kraj Teodorikove vladavine, oko 530.“ (178). Čitatelje može zbunjivati i blaža nedosljednost u pisanju onomastike jer nije jasno koji je autorov kriterij za odabir hrvatske inačice imena (osoba, gradova, zemalja), onaj koji se zasniva na klasičnom ili na tradicionalnom latinitetu. Uglavnom se koristi potonjima (Damascije, Focije, Kapadocija, Cezareja), ali i sustavno piše Trakija i Bizantij (kao i Epetij, Ratijarija, Sabatije), a ima i kolebanja (Macedonija / Makedonija). Autorovo nastojanje za sustavnošću očituje se u upotrebi nazivka Venetija za (kasno)antičku pokrajinu, a Venecija za ranosrednjovjekovnu skupinu naselja.

Mogao bi tko prigovoriti na zastupljenosti Istre u knjizi. Površan pregled knjige na to doista i ukazuje jer je nema u naslovima potpoglavlja, gdje se spominju samo Dalmacija i Panonija („Gradovi, društvo i gospodarstvo Dalmacije i Panonije u...“). Međutim, tamo

nalazimo podatke o Istri, kao i u glavnim dijelovima poglavlja koja se bave političkom povijesti. S obzirom na velik nerazmjer među veličinama zemalja kojima se knjiga bavi, jasno je da je Istra manje zastupljena od Dalmacije i Panonijâ (što ne znači da nije trebala biti navedena u naslovima), ali se ne može autoru predbaciti da je bilo koji događaj ili proces vezan uz istarsku povijest zanemario, a primjereno je zastupljena i kulturno-povijesna baština.

Pregledna, čitka i jasno zaokružena knjiga *Povijest hrvatskih zemalja u kasnoj antici od Dioklecijana do Justinijana* Roberta Matijašića nesumnjivo je velik doprinos hrvatskoj historiografiji. U stručnoj javnosti već poznat kao izvrstan poznavatelj antičke povijesti hrvatskih zemalja, ovim se djelom potvrdio i kao autoritet za razdoblje koje se smatra rubnim i koje je, iz raznih razloga, bilo zaobilaženo (izbjegavano?) od mnogih povjesničara. Između ostaloga, pokazao je otpornost na utjecaj raznih općih stavova u historiografiji; primjerice, nije upao, poput mnogih, u zamku (zapadno)europocentričnosti, koja nas stalno navodi na govorenje o propasti Rimskoga Carstva u kasnoj antici, umjesto o propasti (samo) jedne njegove polovice – ta njegov je istočni dio, uz neizbježne političke, gospodarske i kulturne preobrazbe, živio još tisuću godina. Pregledni i tematski razvrstani popisi literature nesumnjivo su od znatne koristi stručnom čitatelju. Posebna je kvaliteta Matijašićeva pisanja sposobnost trajne usredotočenosti na glavnu nit vodilju, zbog čega je čitanje knjige vrlo lako i tečno, što će biti od velike pomoći studentima, ali i svima drugima koji je uzmu u ruke.